

Jerzy Reichan
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
jerzyreichan@wp.pl

 <https://orcid.org/0000-0001-5641-8906>

KAZIMIERZ NITSCH I MAŁY ATLAS GWAR POLSKICH

Słowa kluczowe: Kazimierz Nitsch, *Mały atlas gwar polskich*, dialektologia polska

Keywords: Kazimierz Nitsch, *Mały atlas gwar polskich* ‘A small atlas of Polish dialects’, Polish dialectology

Zanim zajmę się pracami Nitscha nad *Małym atlasem gwar polskich* (MAGP), wróć do bardzo odległych czasów końca XIX w., kiedy to młody Kazimierz Nitsch zainteresował się żywo dialektologią i geografią lingwistyczną.

Oto, jak pisze o sobie w książce wspomnieniowej:

Przejęty polską literaturą i historią, poszedłem w uniwersytecie na wydział filozoficzny [Uniwersytetu Jagiellońskiego] (obejmujący wtedy całą humanistykę i przyrodę). Nie miałem ambicji naukowych i zupełnie nie wiedziałem, na czym polega naukowa humanistyka; chciałem po prostu zostać gimnazjalnym nauczycielem „polskiego” i historii (Nitsch 1960: 24).

Nitsch chciał się specjalizować w literaturze, ale od tego kierunku studiów polonistycznych odstręczyło go nieudolne prowadzenie seminarium literackiego przez Stanisława Tarnowskiego. Zaciekało go natomiast seminarium prowadzone przez Lucjana Malinowskiego, na którym uczony ten interpretował świeżo odnalezione przez Aleksandra Brücknera *Kazania świętokrzyskie* (ibid.: 26, 27).

A jak w tych czasach wyglądał Nitsch? Oto, jak zapamiętała go jego przyszła żona, Aniela Gruszecka. W jej książce noszącej tytuł *Całe życie nad przyrodą mowy*

polskiej. Kazimierz Nitsch i jego prace czytamy, co następuje: „wątło wyglądający średniego wzrostu szczupły blondyn z jasną cerą i nerwowym tikiem w twarzy, z błękitnymi oczyma zawsze za bardzo grubymi szkłami [...]” (Gruszecka-Nitschowa 1977: 56).

Sam Nitsch pisze o sobie tak:

Dla zrozumienia mojej ówczesnej sytuacji dodam, że byłem wątły i bardzo nerwowy, do tego stopnia, że już w gimnazjum, a też przez czas studiów i parę lat nauczycielstwa miałem daleko posunięte nerwowe tiki, objawiające się w ruchach ramion i głowy, krzywieniu twarzy, a nawet w jakichś mruczeniach. Uznawany wtedy w Krakowie prymariusz szpitala dr Antoni Krokiewicz brał poważnie moje sercowe dolegliwości i odradzał mi wszelkich wycieczek górskich. Dla mnie jednak uprawiana przez długie lata gimnastyka, a w omawianej tu epoce górskie wycieczki (przeważnie nie w Tatrach) były jakby upartym ratunkiem przeciw słabości fizycznej i jestem przekonany, że właśnie one pokonały moją nerwowość i wyrobiły moją dość znaczną, jak się później okazało, życiową wytrzymałość i sprawność (Nitsch 1960: 44).

Taki to właśnie młodociany Nitsch, zdegustowany seminariami Tarnowskiego i nie w pełni usatysfakcjonowany wykładami Malinowskiego, doznał nagle olśnienia. Oto w jesieni 1894 r. przybył do Krakowa z Dorpatu i zaczął wyklądać na Uniwersytecie Jagiellońskim Jan Baudouin de Courtenay. Tak o tym wydarzeniu pisze Nitsch: „Teraz dopiero otworzył się przede mną nowy świat: traktowanie każdego szczegółowego zjawiska językowego na tle ogólnym” (ibid.: 34). Jednak na ogólne i trudne wykłady Baudouina mało kto chodził. Na niektórych jedynym słuchaczem był Nitsch (ibid.: 34–35). I to właśnie na jeden ze swych wykładów przynosił Baudouin kolejno sporządzone przez siebie barwne mapki ukazujące związki między językami i dialektami słowiańskimi (ibid.: 35–36). Było to coś zupełnie nowego – dla Nitscha pierwsze zetknięcie z geografią lingwistyczną. Prowadził też Baudouin seminaRIA u siebie w domu, na których czytał m.in. swoje zapisy z rezjańskiego dialektu języka słoweńskiego. Na seminarium tym poznał Nitsch wybitnego językoznawcę, Jana Michała Rozwadowskiego (ibid.: 48). I to właśnie Rozwadowski zachęcił Nitscha do badań dialektologicznych – najpierw do zbadania gwary wsi Luzino na Kaszubach (ibid.: 62), następnie do kształcących wyjazdów zagranicznych, np. do paryskiej pracowni fonetyki instrumentalnej ks. Pierre’a-Jeana Rousselota (ibid.: 67, 71), wreszcie do dalszych badań.

Na przełomie XIX i XX w. w Europie Zachodniej nastąpił wielki rozwój badań naukowych nad geografią lingwistyczną. W roku 1909 Nitsch pojechał do Paryża, by obejrzeć powstający tam atlas dialektologiczny Francji Jules’a Gilliérona i Edmonda Edmunda (1902–1920) (Gruszecka-Nitschowa 1977: 176).

Profesor Nitsch wielokrotnie wspominał Baudouina i Rozwadowskiego jako uczonych, którym wiele zawdzięczał, np.:

[...] jeszcze w wiele lat później stwierdzałem w swoim myśleniu językowym niewątpliwy wpływ Boudouina, np. w ujmowaniu rzeczy fonologicznym, które mi także w badaniach gwarowych bardzo wielką było pomocą (Nitsch 1960: 46).

Należy zauważyć, że Nitsch przez kilkanaście lat po zakończeniu studiów pracował jako nauczyciel gimnazjalny. Dopiero w roku 1911 został profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wzbudza podziw nie tylko wielkie zdolności i erudycja uczonego, lecz także ogromna pracowitość i umiejętność gospodarowania czasem, które pozwoliły mu w krótkim okresie – mimo zatrudnienia w gimnazjum – zbadać wszystkie gwary polskie.

Wyruszył więc młody badacz w teren i zdumiewająco szybko zebrał materiał z wszystkich gwar polskich, opracował i wydał szereg monografii ujmujących opisy poszczególnych dialektów.

Następnie przystąpił do ujęć syntetycznych. Już w roku 1909 została skierowana do druku krótka *Próba podziału gwar polskich* (Nitsch 1910a), w następnym roku ukazała się znacznie dłuższa *Próba ugrupowania gwar polskich* (Nitsch 1910b), wreszcie popularna synteza wiedzy o dialektach polskich pt. *Mowa ludu polskiego* (Nitsch 1911, 1994). Ukoronowaniem dzieła stała się naukowa synteza *Dialekty języka polskiego* (Nitsch 1915).

Wszystkie te działania wielokrotnie omawiane i charakteryzowane zasługują nadal na osobne, szersze ujęcie. My jednak mamy się skupić na atlasowych pracach Nitscha.

Po rozpoczęciu badań gwarowych, zapoznaniu się z zagraniczną twórczością w zakresie geografii lingwistycznej i opracowaniu pierwszych map syntetycznych do *Mowy ludu polskiego* (Nitsch 1911) i *Dialektów języka polskiego* (Nitsch 1915) dla Nitscha stało się oczywiste, że dokładniejszy opis dialektów (w tym form gramatycznych i wyrazów) będzie możliwy dopiero po opracowaniu ogólnopolskiego atlasu gwarowego. Uczony doszedł też do przekonania, że o ile materiały do pracy *Dialekty języka polskiego* zebrał w terenie sam, o tyle uzyskanie danych potrzebnych do opracowania ogólnopolskiego atlasu językowego wymagałoby grupy dobrze do takiej pracy przygotowanych osób. Wobec tego wśród studentów uczęszczających na jego seminaria w latach 20. minionego wieku zaczął poszukiwać osób szczególnie uzdolnionych i chętnych do tego typu pracy. Ważnymi odkryciami Nitscha okazali się Mieczysław Małecki i Zdzisław Stieber.

Przed stworzeniem ogólnopolskiego atlasu gwarowego Nitsch postanowił najpierw opracować próbnie w formie atlasu jakiś mniejszy region. Wybrano do tego celu polskie Podkarpacie, tj. obszar sięgający od gwar Śląska Cieszyńskiego na zachodzie po południową część Rzeszowskiego na wschodzie. Współautorstwo Profesor zaproponował M. Małeckiemu.

Oto, co piszą Nitsch i Małecki we wstępie do owego próbnego atlasu, któremu nadali tytuł *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (AJPP):

Dlaczegośmy do naszej próby wybrali obszar podkarpacki? Przemówiły za tym różne względy: Podkarpacie – to kilka prowincyj polskich o bardzo różnej przeszłości historycznej, o różniących się między sobą falach osadniczych (por. wcześniej zaludniony Śląsk, Spisz oraz niziną i podgóorską część Małopolski obok nowszej kolonizacji szeroko pojętego Podhala, Czadeckiego, a zwłaszcza Orawy), o gwarach silnie zróżnicowanych gramatycznie, a jednak stanowiących jako góralszczyzna pewną całość ze względu na odrębne słownictwo, które w badaniach atlasowych na pierwszy plan się wybija. Już samo zagadnienie językowej odrębności góralszczyzny przemawiało wystarczająco za wyborem obszaru podkarpackiego. Można było nadto na Podkarpaciu wciągnąć kilka punktów z innych języków słowiańskich, co było bardzo wskazane, zwłaszcza że przyszedł Atlas Języka Polskiego musi bardzo starannie uwzględnić związki z innymi językami słowiańskimi, a może będzie miał nawet częściowo wspólny z nimi kwestionariusz¹.

Pewną też rolę przy wyborze obszaru odegrał fakt, iż eksplorator Atlasu, którym był przez cały ciąg badań młodszy z autorów (Mieczysław Małecki), dosyć dobrze znał gwary podkarpackie, co dla widoków udania się tej próby atlasowej nie było zupełnie bez znaczenia (AJPP II: 6).

Istotnie, Małecki napisał i opublikował do roku 1930 kilka znakomitych prac dialektologicznych, m.in. dotyczących regionu podkarpackiego², co uzasadniało wybór Nitscha.

Nitsch i Małecki, korzystając z literatury przedmiotu i własnych zbiorów dialektologicznych, opracowali kwestionariusz składający się z około 1000 pytań. Pytania były tak pomyślane, by w odpowiedziach na nie znalazły się informacje dotyczące systemu fonetycznego i morfologicznego oraz słownictwa charakterystycznego dla terenów podgórskich (AJPP II – omówienie ogólne s. 11–17, wykaz pytań s. 41–69). Następnie wyznaczili na terenie Podkarpacia siatkę 39 punktów terenowych, w tym 34 językowo polskich, 2 ukraińskich, 2 słowackich i 1 czeskiego (ibid.: 7–11, 28–40).

Badania terenowe rozpoczęto w zimie 1929 r. (ibid.: 27). Materiał ze wszystkich punktów zebrał M. Małecki, z tym że w opracowaniu 4 z nich (punkty: 4, 5, 20, 39) współuczestniczył K. Nitsch, co stanowiło ważne potwierdzenie trafności obserwacji Małeckiego w zakresie percepcji zjawisk fonetycznych (ibid.: 29, 34–35, 40). AJPP został wnet opracowany i wydany drukiem w 1934 r. Materiały zebrane do atlasu zostały zdeponowane w krakowskiej pracowni dialektologicznej.

Jeśli chodzi o metodę nanoszenia faktów językowych na mapy AJPP, autorzy wzorowali się na metodach stosowanych w wielkich atlasach romańskich J. Gilliérona i E. Edmonta oraz Karla Jaberga i Jakoba Juda (Gilliéron, Edmont 1902–1920;

1 Piszząc o wspólnym kwestionariuszu dla języków słowiańskich, Nitsch jakby proroczo przewidział podobny kwestionariusz opracowany kilkadziesiąt lat później dla celów *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA).

2 Spośród liczniejszych pozycji (zob. Pałaszowa 1987) wymienię: *Archaizm podhalański* (Małecki 1928a) i *Polskie wyspy językowe na Słowaczynie* (Małecki 1928b, 1930).

Jaberg, Jud 1928–1940): przy kropce oznaczającej miejscowość i numerze nanosili zapis wyrazu w pisowni fonetycznej.

Mapy AJPP podają surowy materiał, który uporządkowany jest tylko od strony geograficznojęzykowej. Wszelkie dalsze zabiegi interpretacyjne, takie jak wykreślanie izofon, izomorf i izoleks, pozostawiają autorzy użytkownikom atlasu. Atlas przedstawia głównie fakty leksykalne. Ponieważ jednak wyrazy podawane są w pisowni fonetycznej, bez trudu z wielu map można się dodatkowo dowiedzieć o geografii faktów fonetycznych. Kilkadziesiąt ostatnich map atlasu przedstawia specjalnie dobrane fakty fonetyczne i morfologiczne.

Szczególnie cenny jest we wstępnej części atlasu rozdział *Możliwe błędy*, w którym autorzy analizują rozmaite typy popełnionych pomyłek: widać tu troskę, by w przyszłym ogólnopolskim atlasie gwarowym uniknąć tych potknięć (AJPP II: 24–27).

AJPP spotkał się z dużym uznaniem w świecie naukowym, ukazały się liczne recenzje (por. Reichan, Woźniak 2004: 10–16, zwłaszcza dział *Bibliografia* na s. 16; też: Reichan 2005).

Przed podjęciem pracy nad ogólnopolskim atlasem gwarowym wystąpił Nitsch w roku 1930 z inicjatywą opracowania jeszcze jednego atlasu regionalnego, zlokalizowanego na bardzo interesującym językowo pograniczu dialektu małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego. Od nazwy leżącego na tym terytorium miasta Łódź miał to być tzw. „atlas łódzki”. Pisał o nim Nitsch w artykule pt. *O atlas językowy województwa łódzkiego* (1930). Zadanie jego opracowania powierzył Nitsch drugiemu swojemu utalentowanemu uczniowi, Z. Stieberowi. Stieber ułożył kwestionariusz, wyznaczył siatkę punktów terenowych, przeprowadził w nich badania i na ich podstawie opracował i wydał w roku 1933 co prawda nie atlas, lecz zaopatrzoną w serię map monografię zatytułowaną *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego* (Stieber 1933). Materiały zebrane przez Stiebera zostały zdeponowane w krakowskiej pracowni dialektologicznej. Inicjatywa Nitscha badania pogranicza małopolsko-wielkopolsko-mazowieckiego, podjęta przez Stiebera, wydała w późniejszych latach dalsze bogate owoce w postaci prac Marii Kamińskiej *Gwary Polski centralnej* (1968), Honoraty Skoczylas-Stawskiej *Fonetyka w gwarach dawnej ziemi wieluńskiej* (1977) i Sławomira Gali *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe* (1994).

Ale wróćmy do idei ogólnopolskiego atlasu gwarowego. W roku 1939, a więc pięć lat po wydaniu AJPP, Nitsch i Małecki na posiedzeniu PAU wystąpili z planem takiego atlasu (por. Nitsch, Małecki 1939: 46–50). Jakiż to był imponujący plan! Przede wszystkim miano zbadać:

[...] zwarty polski obszar językowy, znajdujący się tak w granicach Państwa Polskiego, jak też i poza jego granicami w Rzeszy Niemieckiej i Czechosłowacji. Ponadto [...] np. polskie wyspy językowe leżące na wschód od zwartego obszaru językowego

w Polsce i na obszarze ZSSR, a następnie w Rumunii, Czechosłowacji, Jugosławii i Turcji. Musi się też dołożyć starań, aby w Atlasie był przedstawiony także sposób mówienia Polaków wielkich ośrodków emigracyjnych w Niemczech, Francji, Stanach Zjednoczonych, Brazylii itd. Muszą wreszcie znaleźć w Atlasie odpowiednie miejsce regionalne rysy polskiego języka ogólnego, czyli tzw. języka literackiego, przedstawione według sposobów mówienia wybitniejszych pisarzy współczesnych, pochodzących z różnych stron Polski (Nitsch 1958: 246).

Autorzy przewidywali opracowanie 570 punktów terenowych (przy czym jeden punkt przypadałby na 650 km²) (ibid.). Kwestionariusz miał liczyć 2000 pytań (ibid.: 247). Pytania powinny dotyczyć wszystkich działów wiejskiej kultury materialnej i duchowej (ibid.).

Ponadto – cytując za autorami – „pytania muszą być tak dobrane, ażeby się w nich odzwierciedliły wszystkie właściwości nie tylko języka polskiego, ale też i innych słowiańskich, a zwłaszcza, żeby się uwydatniły związki polszczyzny z sąsiednimi językami słowiańskimi” (ibid.).

Te dalekosiężne porównawczosłowiańskie plany Nitscha realizuje stopniowo wydawany od kilkudziesięciu lat *Ogólnosłowiański atlas językowy* (OLA).

Zamierzony w roku 1939 ogólnopolski atlas gwarowy miał się zacząć ukazywać drukiem od roku 1947 (Nitsch 1958: 248). Realizację planów Nitscha i Małeckiego przerwał jednak wybuch II wojny światowej. Wnet po jej zakończeniu, bo w roku 1946, zmarł Małecki, z którym Nitsch wiązał wielkie nadzieje, jeśli idzie o przyszłe prace atlasowe. Profesor musiał więc po wojnie sam zająć się zorganizowaniem prac nad ogólnopolskim atlasem językowym.

Posłuchajmy słów Nitscha znajdujących się we *Wstępie do Małego atlasu gwar polskich* (MAGP):

Kiedyśmy się po wojnie, w r. 1950, znów zajęli sprawą atlasu gwar polskich, okazało się rzeczą jasną, że do jako tako dokładnego atlasu można się będzie zabrać dopiero po szczegółowym opracowaniu wielu zagadnień i że samo jego wykonanie musi potrwać co najmniej lat kilkanaście. Z drugiej zaś strony ze względu na bardzo szybkie na wielu obszarach ginięcie gwary (nie tylko z powodu mieszania się ludności) trzeba było w jak najkrótszym czasie uratować możliwie dużo tego cennego dla nauki materiału, narzucała się więc konieczność wykonania na razie rzeczy w sposób uproszczony, byle bez zwłoki. Uznała to i Polska Akademia Nauk, która wykonanie tej chociażby skróconej pracy określiła jako przedsięwzięcie naukowe szczególnie ważne i pilne. Wobec tego postanowiono przystąpić niezwłocznie do pracy nad *Małym atlasem gwar polskich* [dalej: MAGP]. – W stosunku do projektowanego w 1939 r. wielkiego atlasu wygląda to jak następuje. Ma się zebrać przede wszystkim na zwartym obszarze języka polskiego odpowiedzi nie na 2000, ale na 600 pytań i zebrać je nie z 600, ale ze 100 punktów. Do mającego się tym zająć komitetu wybrano w r. 1951 profesorów: W. Doroszewskiego (Warszawa), W. Kuraszkiewicza (Poznań), K. Nitscha (Kraków), Z. Stieberta (Łódź, dziś Warszawa) i S. Urbańczyka (Poznań, dziś Kraków), przy czym kierownictwo objął K. Nitsch. Oprócz członków Komitetu kierowania

pracą na pewnych obszarach podjęli się profesorowie: S. Bąk (Wrocław), T. Brajerski (Lublin) i H. Turska (Toruń). Zaznaczyć też trzeba, że w posiedzeniach (ewentualnie i decyzjach) Komitetu nieoficjalnie brali czasem udział inni dojrzały dialektologowie, jak K. Dejna, M. Karaś, E. Pawłowski i A. Zaręba (MAGP I, cz. II: VIII).

Profesor Nitsch wspólnie z komitetem redakcyjnym ustalił ogólną koncepcję dzieła, która została przedstawiona szczegółowo we *Wstępie* do II części tomu I MAGP. Jest tam mowa o: 1) sieci punktów, 2) eksploratorach, 3) terminie zebrania materiału, 4) stosowanej w dziele pisowni fonetycznej³, 5) mapach i komentarzach oraz o metodzie ich opracowania⁴, 6) planie całości (MAGP I, cz. II: VII–XXI).

Równocześnie Nitsch w roku 1951 zorganizował w PAU Pracownię Dialektologiczną, która następnie w roku 1952 została wcielona do PAN i z czasem przyjęła nazwę Pracownia Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN. Mieściła się ona w dwu dużych pokojach (w Krakowie przy ul. Mikołajskiej 9). Funkcję kierowniczką Pracowni pełniła mgr Zofia Stamirowska, przedwojenna studentka Nitscha (por. Reichan 2003, 2007; Cygan 2007).

Opracowywanie MAGP przebiegało jakby dwutorowo: z jednej strony działał Komitet Atlasu Gwar Polskich składający się z grupy profesorów, którzy podejmowali kluczowe decyzje w pracach przygotowawczych (czuwali nad eksploratorami i odpytaniem kwestionariusza w punktach przydzielonych im sektorów terytorialnych), redakcyjnych i wydawniczych, z drugiej strony wykonywała swoje zadania Pracownia Dialektologiczna w Krakowie, która odbierała nadsyłane jej z kilku uniwersytetów materiały do opracowanych punktów terenowych, następnie porządkowała je według zagadnień i na ich podstawie opracowywała mapy wraz z komentarzami.

Przygotowane przez pracowników mapy i komentarze były czytane i kontrolowane przez kierowniczkę pracowni Z. Stamirowską, a następnie przedstawiane do oceny Nitschowi. Po dokonaniu zaleconych przez kierownictwo zmian i poprawek autor mapy mógł przystąpić do następnego etapu pracy, którym była tzw. „kontrola materiałowa”. Była ona tak zorganizowana, że autor mapy wraz z jednym z kolegów sprawdzał po kolei punkt po punkcie, czy wszystkie dane znajdujące się na mapie i w komentarzu są zgodne z materiałem stanowiącym podstawę tego opracowania. Mapy I tomu MAGP sprawdził jeszcze od strony ogólnych zasad Stanisław Urbańczyk, który tak o tym pisze: „Ponieważ Nitsch już prawie wtedy nie widział,

3 Tu normalizacja była konieczna, ponieważ eksploratorzy wywodzący się z różnych ośrodków naukowych te same realizacje fonetyczne oznaczali różnorodnie, np. dźwięk pośredni pomiędzy *e* i *y* jedni oznaczali jako *e* z nadpisaniem *y*, drudzy jako *y* z nadpisaniem *e*, inni jako *é* lub *ê*. Analogiczne kłopoty były z innymi głoskami.

4 Tu chodziło o ustalenie przebiegu opracowywania map i komentarzy: podejmowanie decyzji co do koncepcji każdej z map, kolejne kontrole redakcyjne i materiałowe. Należy wyjaśnić, że mapy miały być opracowywane przez młodych i niedoświadczonych jeszcze magistrów polonistyki zatrudnionych w pracowni dialektologicznej, którzy pod kierunkiem Nitscha i Zofii Stamirowskiej (por. niżej) stopniowo nabywali umiejętności wykonywania takiej pracy.

kontrolowałem mapy I tomu, oczywiście nie w szczegółach, lecz w ogólnych zasadach. Wtedy jeszcze niejedno było płynne” (Urbańczyk 1999: 397).

Parę zdań chcę poświęcić moim pierwszym kontaktom z Profesorem Nitschem. Studia polonistyczne i anglistyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim rozpocząłem w roku 1948. Chodziłem wtedy na różne obowiązkowe ćwiczenia, ale zaglądałem także przez ciekawość na wykłady i zajęcia przeznaczone dla starszych lat. Gdzieś około roku 1950 wstąpiłem na jakiś wykład czy ćwiczenia prowadzone przez Nitscha. Zobaczyłem niskiego starego pana z bródką, który odbierał od studentek jakieś mapy. Zdumiałem się: jakże to, na polonistyce rysuje się mapy? Było to pierwsze moje zetknięcie z geografią lingwistyczną i dialektologią, którym w przyszłości miałem służyć przez całe życie. Potem, w latach 1951 i 1952, uczęszczałem na seminarium Nitscha i już w roku 1951, jeszcze jako student, wraz z kilkoma uczestnikami seminarium znalazłem się na pracach zleconych w niedawno zorganizowanej przez Uczzonego pracowni dialektologicznej (por. wyżej). Do pracy wprowadzała nas i udzielała wszelkich koniecznych instrukcji kierowniczką Pracowni, Z. Stamirowska. Najpierw porządkowaliśmy materiały i ekscerpowaliśmy dane gwarowe z różnych źródeł do kartoteki *Słownika gwar polskich*, a potem niektórzy spośród nas zaczęli opracowywać mapy i komentarze dla MAGP. Często do pracowni przychodził Nitsch. Konferował ze Stamirowską, która informowała go o przebiegu prac, i przy jej pomocy (miał bowiem bardzo słaby wzrok) przeglądał wykonane zadania oraz wyznaczał nowe. Nieraz pracownicy byli wzywani do Profesora, by pokazać opracowane przez siebie mapy, a raczej – ze względu na krótkowzroczność Uczzonego – precyzyjnie opowiedzieć, jaka jest ich zawartość. Nie była to sprawa łatwa. Profesor znakomicie pamiętał, jaka jest lokalizacja poszczególnych miast powiatowych, według których można było określić przebieg izoglos. Jeśli ktoś się pomylił lub relacjonował nieprecyzyjnie, Profesor wpadał w rozdrażnienie. Można było usłyszeć uwagę: „Pan nie ma pojęcia o geografii”.

Dość często odbywały się w Pracowni seminaria prowadzone przez Nitscha. Były one jakby przedłużeniem jego wcześniejszych seminariów uniwersyteckich. Profesor zapoznawał na nich uczestników z aktualnościami dialektologicznymi, często związanymi z świeżo publikowanymi artykułami w „Języku Polskim”. Skupialiśmy się dookoła wielkiego stołu. Po obu stronach Profesora zasiadali Z. Stamirowska i Mieczysław Karaś. Na seminarium Nitscha przychodzili także regularnie członkowie Pracowni Słownika Staropolskiego, czasem studenci z innych uniwersytetów, a wśród nich zdarzali się i cudzoziemcy (np. Jan Petr z Pragi). Byliśmy pełni napięcia, ponieważ Profesor często zadawał pytania, wskazując palcem na osobę, która miała udzielić odpowiedzi. Nieraz po seryjnej klęsce „ostatnią deską ratunku” stawał się Karaś, który mimo młodego wieku miał już dużą wiedzę. Kierownicze naszej, Stamirowskiej, jako osobie w pełni kompetentnej, Uczony pytań nie zadawał. Profesor Nitsch starał się zachęcić młodzież do pracy naukowej i cieszył się jej osiągnięciami, o czym pięknie pisze Zenon Leszczyński w swoim artykule *Kazimierz Nitsch z daleka i z bliska* (2010).

W tym kontekście godzi się wymienić pracowników, którzy za życia Nitscha byli zatrudnieni w podlegającej mu Pracowni Dialektologicznej (przemianowanej później na Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN). W poniższym wykazie kursywą zaznaczono osoby, które opracowały mapy dla MAGP; pozostałe osoby pracowały nad kartoteką *Słownika gwar polskich* lub wykonywały inne prace pomocnicze. Na etatach pracowali (prócz wymienionej już wyżej Stamirowskiej): *Henryka Augustynowicz-Ciecierska*, Franciszek Bizoń, *Antoni Furdal*, *Wanda Herniczówna* (później *Morozowa*), *Barbara Kindowa* (później *Michalska*), *Halina Kotulska-Skulimowska*, *Janina Kubicka* (później *Łapińska*), *Anna Kuziorowa*, *Zenon Leszczyński*, *Stanisława Myśliwcówna* (później *Reichanowa*), *Helena Olesińska*, *Barbara Reczkowa*, *Jerzy Reichan*, *Lidia Trześniowska*, *Irena Winkler-Leszczynska*, *Joanna Zamościńska-Kucałowa*. W ramach prac zleconych byli zatrudnieni (niektóre osoby tylko przez krótki czas): *Helena Czerska*, *Wojciech Górny*, *Helena Handzlówna* (później *Ziółkowska*), *Maria Kamińska*, *Mieczysław Karaś*, *Teresa Karwicka*, *Bogusław Kreja*, *Izabela Krzyżanowska*, *Michał Łesiów*, *Halina Małecka* (później *Pałaszowa*), *Stanisław Misiaszek*, *Halina Mytnikówna*, *Zofia Olszowa* (później *Korzeńska*), *Jadwiga Pałkowska* (później *Zieniukowa*), *Eugeniusz Pawłowski*, *Henryk Synowiec*, *Wanda Tarnowska*, *Alfred Zaręba*, *Maria Zarębina*.

Prace nad MAGP przebiegały szybko i sprawnie. Kwestionariusz (MAGP I, cz. II: LXXXII–CI) składający się z 601 pytań, opracowany przez Stieberta (Gruszecka-Nitschowa 1977: 258; MAGP XIII: XXV–XXVI), odpytało w terenie 66 eksploratorów w 116 punktach podstawowych i 69 punktach dodatkowych (MAGP I, cz. II: IX, XXII–LXX).

Zbieranie materiału trwało do 1954 r. (ibid.: XIII), po czym nastąpiło opracowywanie map i komentarzy do nich w Pracowni Atlasu i Słownika Gwar Polskich. Przy ich opracowaniu korzystano dodatkowo z 34 punktów polskich AJPP (ibid.: X, LXX–LXXI), 43 punktów do tzw. *Atlasu łódzkiego* Stieberta (ibid.: X, LXXI–LXXXV⁵) oraz materiałów z tworzonej równocześnie kartoteki *Słownika gwar polskich*.

Pomyślnie zakończyły się prowadzone przez Nitscha i pomagającego mu w tym Urbańczyka starania o fundusze potrzebne do publikacji MAGP. W rezultacie tych zabiegów uzyskano odpowiednie środki u urzędującego wówczas premiera, przedwojennego studenta UJ, Józefa Cyrankiewicza, który – podobnie jak całe ówczesne środowisko akademickie – niezwykle cenił wielkiego Uczonego (Gruszecka-Nitschowa 1977: 258; Urbańczyk 1999: 396). Uzyskane fundusze były niemałe. Dzięki temu można było opracowywać i publikować kolejne tomy MAGP zawierające wielobarwne mapy atlasowe (bardzo kosztowne w druku), niezwykle plastycznie ukazujące zasięgi geograficzne zjawisk językowych.

Trzy pierwsze tomy MAGP, w tym dwa opracowane jeszcze pod kierunkiem Nitscha, miały układ tego typu, że w każdym tomie liczącym 50 map znajdowało się

5 Liczba ta wynika stąd, że do numeracji ciągłej 41 punktów dochodzą jeszcze punkty 4a i 38a.

około 40 map leksykalnych, dotyczących ważnych terminów z zakresu wiejskiej kultury materialnej, a następnie około 10 map, na których przedstawiane wyrazy ilustrowały jakieś zjawisko gramatyczne. Zjawiska językowe przedstawiano na mapach MAGP odmiennie niż w AJPP. W AJPP nanoszono na mapy zapisy fonetyczne wyrazów, natomiast w MAGP posługiwano się, za przykładem różnych map w pracach Nitscha, symbolami, a więc znakami, płaszczyznami i izoglosami (mapy z zapisami fonetycznymi występują w MAGP wyjątkowo). Był to więc duży postęp w zakresie metody przedstawiania faktów językowych na mapach.

I tom MAGP ukazał się w roku 1957, a więc jeszcze za życia Nitscha, tom II (w roku 1959) i następne już po jego śmierci. Szczegółowe założenia metodyczne były już ustalone, w co oprócz Nitscha wiele pracy i inwencji włożyła pomagająca mu Stamirowska (Reichan 2003). Cała machina redakcyjno-wydawnicza była uruchomiona. Fundusze na wydawanie kolejnych tomów spływały regularnie.

Po śmierci K. Nitscha we wrześniu 1958 r. kierownikiem Pracowni został M. Karas, który dokonał ważnych zmian w układzie wydawanego materiału, poczynawszy od IV tomu (MAGP IV, cz. II: VII–IX⁶), i zadbał o niezwykle rytmiczne publikowanie kolejnych tomów dzieła. Po 13 latach ukazał się ostatni, XIII tom tego monumentalnego, wbrew swojej nazwie, atlasu. Przez opinię naukową został MAGP bardzo wysoko oceniony (Reichan, Woźniak 2004: 16–20, zwłaszcza tamże *Bibliografia*: 19–20). Autorzy dzieła, w tym przede wszystkim pośmiertnie jego wielki pomysłodawca i inicjator, K. Nitsch, zostali w roku 1972 odznaczeni państwową nagrodą zespołową I stopnia.

Bardzo ważne jest stwierdzenie, że przedstawione przez MAGP na podstawie ogromnego materiału najważniejsze zasięgi geograficzne gwarowych zjawisk fonetycznych i morfologicznych potwierdziły trafność ujęć Nitscha sprzed kilkudziesięciu lat, opublikowanych w *Dialektach języka polskiego* (Nitsch 1915). MAGP wniósł sporo szczegółowych uzupełnień w zakresie fonetyki i morfologii oraz mnóstwo opracowań w zakresie słownictwa. Dzieło to umożliwiło Karolowi Dejnie opracowanie nowego syntetycznego ujęcia zatytułowanego *Dialekty polskie* (Dejna 1973/1993).

MAGP stał się zachętą i wzorem dla wielu atlasów językowych w innych krajach słowiańskich oraz atlasów regionalnych i ujęć geograficznojęzykowych w dialektach polskich. Dzieło to na pewno przyczyniło się do bardzo bujnego rozwoju polskiej geografii lingwistycznej,

Tak więc wielkie zamierzenie badawcze zaprojektowane i zainicjowane przez K. Nitscha zostało zrealizowane⁷.

6 Por. bibliografię Karasia, w której znajdujemy szereg artykułów poświęconych MAGP (Cygal, Rudek 1986).

7 Był to jednak atlas mający w tytule wyraz „mały”. *Atlas gwar polskich* bez przymiotnika „mały”, a więc zawierający odpowiedzi na znacznie większą liczbę pytań kwestionariusza i przedstawiający dane ze znacznie większej liczby punktów terenowych przebadanych przez wielu eksploratorów, opracował i wydał Karol Dejna wraz ze współautorami pt. *Atlas gwar polskich* (AGP). Por. recenzję: Reichan 2000.

Literatura

- AGP: *Atlas gwar polskich*, t. 1, K. Dejna, *Małopolska*, Warszawa 1998, t. 2, K. Dejna, S. Gala, A. Zdaniukiewicz, F. Czyżewski, *Mazowsze*, Warszawa 2000, t. 3, K. Dejna, S. Gala, *Śląsk*, Warszawa 2001, t. 4, K. Dejna, *Wielkopolska, Kaszuby*, Warszawa 2002.
- AJPP: M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. I: *Mapy*, cz. II: *Wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów*, Kraków 1934.
- CYGAŁ Z., RUDEK K., 1986, *Bibliografia prac Mieczysława Karasia*, [w:] M. Karaś, *Język polski i jego historia*, wybór pod red. J. Ruska i M. Szymczaka, Warszawa – Kraków, s. 9–37.
- CYGAN S., 2007, *Bibliografia prac Zofii Stamirowskiej*, [w:] idem (red.), *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, Kielce, s. 19–22.
- DEJNA K., 1973/1993, *Dialekty polskie*, Wrocław.
- GALA S., 1994, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe*, cz. 1–2, Łódź.
- GILLIÉRON J., EDMONT E., 1902–1920, *L'Atlas linguistique de la France*, Paris.
- GRUSZECKA-NITSCHOWA A., 1977, *Cale życie nad przyrodą mowy polskiej. Kazimierz Nitsch i jego prace*, Kraków.
- JABERG K., JUD J., 1928–1940, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Zofingen.
- KAMIŃSKA M., 1968, *Gwary Polski centralnej*, „Prace Językoznawcze PAN”, t. 49, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- LESZCZYŃSKI Z., 2010, *Kazimierz Nitsch z daleka i z bliska*, [w:] H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz (red.), *Studia dialektologiczne IV*, Kraków, s. 35–46.
- MAGP: *Mały atlas gwar polskich*, oprac. Pracownia Dialektologiczna (od t. IV Pracownia Atlasu i Słownika Gwar Polskich) Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie, t. I–II pod kierunkiem K. Nitscha, t. III–XIII pod kierunkiem M. Karasia, Wrocław – Kraków 1957–1970.
- MAŁECKI M., 1928a, *Archaizm podhalański (wraz z próbą wyznaczenia granic tego dialektu)*, „Monografie Polskich Cech Gwarowych”, nr 4, Kraków.
- MAŁECKI M., 1928b, *Polskie wyspy językowe na Słowaczynie. I. Łużna*, „Język Polski” XIII, s. 129–134, 164–171.
- MAŁECKI M., 1930, *Polskie wyspy językowe na Słowaczynie. II. Huty, Borowe, Świniarki, Nowoć*, „Język Polski” XV, s. 1–9.
- NITSCH K., 1910a, *Próba podziału gwar polskich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, rok 1909, XIV, z. 8, s. 3–6.
- NITSCH K., 1910b, *Próba ugrupowania gwar polskich (z mapą)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” t. XLVI, s. 336–365.
- NITSCH K., 1911, *Mowa ludu polskiego. Z mapą*, Kraków.
- NITSCH K., 1915, *Dialekty języka polskiego*, [w:] *Encyklopedia polska AU*, t. 3, dział 3 (cz. 2): *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, Kraków, s. 238–343.
- NITSCH K., 1930, *O atlas językowy województwa łódzkiego*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego” 2 (1929–1930), s. 158–164.
- NITSCH K., 1958, *Plan ogólnopolskiego atlasu językowego*, [w:] idem, *Wybór pism polonistycznych*, t. IV: *Pisma dialektologiczne*, Wrocław – Kraków, s. 245–249.
- NITSCH K., 1960, *Ze wspomnień językoznawcy*, Kraków.
- NITSCH K., 1994, *Świat mowy polskiej*, wybór i oprac. S. Urbańczyk, Warszawa.

NITSCH K., MAŁECKI M., 1939, *Plan ogólnopolskiego atlasu językowego*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” XLIV, s. 46–50.

OLA: *Ogólnosłowiański atlas językowy* – *Общеславянский лингвистический атлас*; do- tychczas ukazały się:

w serii fonetyczno-gramatycznej:

- t. 1: B. Vidoeski i P. Ivić (red.), sekr. S. Remetić, *Refleksy *ě*, Belgrad 1988;
- t. 2a: V.V. Ivanov, T.I. Vendina i L.E. Kalnyn' (red.), *Refleksy *ę*, Moskwa 1990;
- t. 2b: J. Basara (red.), sekr. A. Basara, H. Zduńska, *Refleksy *q*, Wrocław 1990;
- t. 3: J. Basara (red.), sekr. A. Basara, *Refleksy *br, *br̥, *bl, *bl̥*, Warszawa 1994;
- t. 4a: D. Brozović (red.), zast. M. Menac-Mihalić, *Refleksy *ǫ, *v*, Zagreb 2006;
- t. 4b: Z. Topolińska, D. Petrović (red.), *Refleksy *ǫ, *v, Wokalizm sekundarny*, Skopje 2003;
- t. 5: T.I. Vendina, L.E. Kalnyn' (red.), *Refleksy *o*, Moskwa 2008;
- t. 6: T.I. Vendina, L.E. Kalnyn' (red.), *Refleksy *e*, Moskwa 2011;

w serii leksykalno-słotwórczej:

- t. 1: R.I. Avanesov, V.V. Ivanov (red.), *Świat zwierzęcy*, Moskwa 1988;
- t. 2: B. Falińska, J. Siatkowski (red.), sekr. A. Kowalska, *Hodowla zwierząt*, Warszawa 2000;
- t. 3: A.I. Podłużnyj, A.A. Kryvickij, L.P. Kuncević (red.), *Świat roślinny*, Mińsk 2000;
- t. 4: A. Ferencikova i in. (red.), *Gospodarstwo wiejskie*, Bratysława 2012;
- t. 6: T.I. Vendina (red.), *Gospodarstwo domowe i przygotowanie pokarmów*, Moskwa 2007;
- t. 8: J. Basara, J. Siatkowski (red.), *Zawody i życie społeczne*, Warszawa 2003;
- t. 9: J. Siatkowski, J. Waniakowa (red.), *Człowiek*, Kraków 2009;
- t. 10: T.I. Vendina (red.), *Zwyczaje ludowe*, Moskwa 2015.

PAŁASZOWA H., 1987, *Bibliografia prac Mieczysława Małeckiego*, [w:] J. Rusek (red.), *In memoriam Mieczysław Małecki*, „Zeszyty Naukowe UJ”, „Prace Językoznawcze”, nr 85, Kraków, s. 95–98.

REICHAN J., 2000, (rec.), *Karol Dejma, Atlas gwar polskich, t. I: Małopolska*, Warszawa 1998, „Język Polski” LXXX, s. 101–105.

REICHAN J., 2003, *Śp. Zofia Stamirowska (20 XII 1910–6 X 2003)*, „Język Polski” LXXXIII, s. 318–319.

REICHAN J., 2005, *Mieczysław Małecki i Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, [w:] J. Rusek (red.), *Mieczysław Małecki – człowiek, uczony, organizator. W setną rocznicę urodzin*, Kraków, s. 121–128.

REICHAN J., 2007, *Wspomnienie o badaczach dialektów polskich – Teresie Gołębiowskiej, Wandzie Pomianowskiej i Zofii Stamirowskiej*, [w:] S. Cygan (red.), *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, Kielce, s. 23–35.

REICHAN J., WOŹNIAK K., 2004, *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.

SKOCZYŁAS-STAWSKA H., 1977, *Fonetyka w gwarach dawnej ziemi wieluńskiej*, „Prace Komisji Językoznawczej. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Filologiczno-Filozoficzny”, t. 10, Warszawa – Poznań.

STIEBER Z., 1933, *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*, „Monografie Polskich Cech Gwarowych”, nr 6, Kraków.

URBAŃCZYK S., 1999, *Z miłości do wiedzy. Wspomnienia*, oprac. A. Gorzkowski, Kraków.

Kazimierz Nitsch and *Mały atlas gwar polskich* ('A small atlas of Polish dialects')**Summary**

This paper describes K. Nitsch's road to dialectology and linguistic geography. It begins with a presentation of some events from Nitsch's youth. In those times, he was inspired by Baudouin de Courtenay's phonological methods and Gilliéron's linguistic geography. Having completed his genius description of Polish dialects, Nitsch began work on the atlas and dictionary of Polish dialects. After World War II, he organized the work on *Mały atlas gwar polskich* ('A small atlas of Polish dialects') which was planned to precede a large one. This work, commenced by an editorial team under the direction of Nitsch in a special department of the Polish Academy of Sciences, was continued and completed under the supervision of Nitsch's student, M. Karaś. The work discussed in the present paper comprises 13 volumes, 601 maps, 116 main and about 200 supplementary localities. Linguistic phenomena have been shown on maps using geometric figures, coloured areas, and isoglosses. Labels were rarely used. The atlas focuses on phonetic and morphological phenomena. It also contains multiple lexical maps. *Mały atlas gwar polskich* is the single largest work in the field of Polish linguistic geography.